

Csángók, csángóság, csángósodás

(Táj- és társadalomföldrajzi vizsgálódások)

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF

Moldva történeti-földrajzi vázlata

Moldva, Moldova, Moldávia, Móduva – egyszerre közeli és távoli vidék. A Keleti-Kárpátok, a Dnyeszter és a Duna-delta között elterülő tartomány, amelynek neve a „fenyves” jelentésű Moldova folyóból származik, a történeti Magyarország K-i szomszédja volt. Mai határainktól olyan távolságra fekszik K-i irányban, mint Bajorország Ny felé. Sok történeti, néprajzi és érzelmi szál fűz bennünket e vidékhez, ahol a néphagyományaink legrégebbi rétegét hordozó csángó magyarok is élnek, s mégis kevesebbet tudunk róla, mint egyik-másik távoli országról.¹

A történelmi Moldva jelenleg részben Romániához, részben a Szovjetunióból önállósult Moldvai Köztársasághoz (Moldovához), részben pedig Ukrajnához (a Csernivci és az Odesszai területhez) tartozik. A határok Románia, Moldávia és Ukrajna között vitatottak ugyan, de egyelőre nem változtak, s lekerült a napirendről Románia és a Moldvai Köztársaság egyesítése is (1. ábra).

Moldva Romániához tartozó részének területe 46 070 km², lakossága 4,8 millió fő (1992). Moldva – a szocialista korszak jelentős iparosítása ellenére – a kevésbé fejlett országrészek közé tartozik, az ország lakosságából 20,6%-kal, ipari termeléséből viszont csak 16,9%-kal részesedik (ezen belül a vaskohászatból 46, a vegyiparból 20, a faiparból 18, a konfekcióiparból 20, az élelmiszeriparból 21%-kal – 1980) (2. ábra).

Az országrész hagyományos központja *Jászvásár* (Iași, 342)², amely 1916-18-ban Románia fővárosaként is szerepelt. A Moldvai-mezőség D-i peremén, a Pruttól alig 20 km-re fekvő város a XVI. sz. dereka óta szerepel Moldva fővárosaként. Sokoldalú gazdasági és kulturális központ (gép-, gyógyszer-, könnyű- és élelmiszeripar, egyetem). Míg határközeleli fekvése eddig hátráltatta fejlődését, Románia és a Moldvai Köztársaság várható integrációjával az ország legfontosabb K-i kapujává lép elő (3. ábra).

¹ Pedig DOMOKOS Pál Péter szerint a székely ember *bé-megy* Moldvába és *ki-megy* Kolozsvárra, vagyis közelebb van hozzá Moldva, mint Erdély közepe: Kolozsvár! (JÁKI Sándor Teodóz szíves közlése).

² Írásunkban a moldvai helységnevek magyar alakját használjuk (ha van ilyen); zárójelben közöljük a román alakot, valamint a nagyobb városok 1990. évi lakosságát, ezer főben.

A dunai kikötőként és kohászati központként ismert *Galac* (Galați, 326) Moldva D-i részének központja és a monténiai Brăila ikervárosa.

A Szeret völgyi tengelyen fekvő *Bákó* (Bacău, 204), a Beszterce völgyi *Karácsonkő* (Piatra Neamț, 123) és a Tatos völgyi *Onest* (Onești, 59) a Kárpátok K-i előterében kirajzolódó iparvidék sarokpontjai.

A *Beszterce völgyében* vízierőművek (Békás/Bicaz), vegyikombinátorok (Sávineshti, Roznov) és építőanyag-ipari üzemek működnek, a *Tatos völgyében* kőolajat, kősót és barnaszén bányásznak, és itt vezet az Erdélyt Moldvával összekötő legfontosabb vasútvonal.

Moldva többi részében az iparosodás csak egy-egy városra – Botosán (Botoșani, 126), Szucsáva (Suceava, 114), Foksány (Focșani, 101), Barlád (Bârlad, 77) – szorítkozik; a fő megélhetési forrás egyébként a mezőgazdaság. Egyes körzetekben – így a híres *észak-moldvai kolostorvidéken* és a Moldvai–Kárpátok ásványvizes gyógyhelyein – fejlődésnek indult az idegenforgalom is (4. ábra).

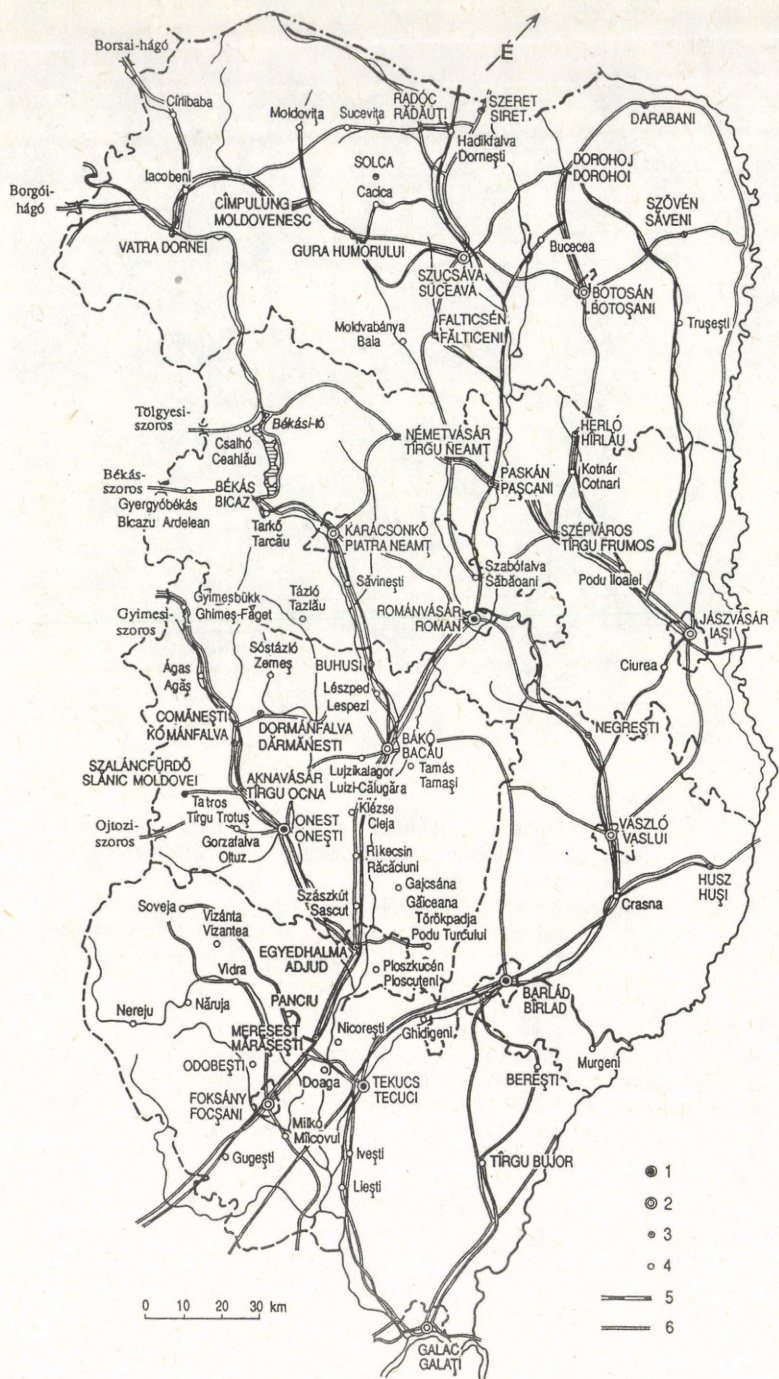

2. ábra. Románia megyéi. – 1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = főváros; 4 = megyeszékhely

3. ábra. Románia történeti-földrajzi vázlata. – 1 = Románia határa 1914-ben, 2 = a bukaresti békében (1918) Ausztria-Magyarországhoz csatolt kárpáti határsáv és Duna-szigetek; 3 = Románia határa 1938-ban; 4 = 1940 végén; 5 = Románia által igényelt magyar terület határa (1918); 6 = a Moldvai SZSZK határa (1924–1940); 7 = a Moldvai SZSZK határa 1940 után; 8 = a Szovjetuniótól elfoglalt területek (1941–1944); 9 = megyehatárok (1941); 10 = főváros; 11 = törvényhatósági jogú város (Észak-Erdély); 12 = megyeszékhely; 13 = város (Észak-Erdély).

1 = Gyurgyevó; 2 = Turnu Magurele; 3 = Slatina; 4 = Pitești; 5 = Cîmpulung; 6 = Tîrgoviște; 7 = Ploiești; 8 = Bodzavásár; 9 = Călărăși; 10 = Rîmnicu Vilcea; 11 = Krajova; 12 = Zsilvásárhely; 13 = Szörényvára; 14 = Oravicabánya; 15 = Lugos; 16 = Temesvár; 17 = Déva; 18 = Gyulafehérvár; 19 = Nagyszeben; 20 = Balázsfalva; 21 = Segesvár; 22 = Torda; 23 = Belényes; 24 = Nagyvárad; 25 = Nagyszalonta; 26 = Zilah; 27 = Szilágysomlyó; 28 = Szatmárnémeti; 29 = Nagykároly; 30 = Nagybánya; 31 = Felsőbánya; 32 = Dés; 33 = Szamosújvár; 34 = Kolozsvár; 35 = Bánffyhunяд; 36 = Beszterce; 37 = Máramarossziget; 38 = Marosvásárhely; 39 = Szászrégen; 40 = Székelyudvarhely; 41 = Csíkszereda; 42 = Gyergyószentmiklós; 43 = Sepsiszentgyörgy; 44 = Kézdivásárhely; 45 = Karácsonkő; 46 = Husz; 47 = Barlád; 48 = Galac; 49 = Chisinau; 50 = Szilisztra; 51 = Balcsik; 52 = Foksány; 53 = Tatárfehérvár; 54 = Tyiraszpol; 55 = Odessza; 56 = Nyikolajev; 57 = Balta; 58 = Nyíregyháza; 59 = Debrecen; 60 = Gyula; 61 = Békéscsaba; 62 = Szolnok; 63 = Szentés; 64 = Hódmezővásárhely; 65 = Szeged; 66 = Makó; 67 = Belgrád; 68 = Nagyikinda; 69 = Nagybecskerek; 70 = Pancsova; 71 = Versec; 72 = Fehértemplom; 73 = Vidin; 74 = Rusze

4. ábra. Moldova megyéi. – 1 = megyeszékhely; 2 = municípium; 3 = város; 4 = község; 5 = vasút; 6 = főút

Az országrész bővebb bemutatására álljon itt a „Történeti–gazdasági területegységek Európa országában” című, térképész–hallgatók számára frott egyetemi jegyzetünk két szócikke:

Moldva (Moldova) – történelmi tartomány a Kárpátok K-i előterében, az *Etelköznek* nevezett Fekete-tenger melléki vidék Ny-i része.

A tatárjárásban elpusztult *Kunország* (Kumánia) helyén a XIV. században megalakult Moldvai Fejedelemség szíve a *Moldova* folyó völgye: innen származik az országrész elnevezése. Moldva kezdetben a magyar király hűbérese volt: határai a Kárpátoktól a Dnyeszterig és a Duna–deltáig terjedtek.

Lakosságában a román, szláv, magyar, szász és török elemek keveredéséből végül a román (moldován)³ komponens vált uralkodóvá. A székváros szerepét előbb Moldvabánya (Baia), majd Szucsáva (Suceava), végül Jászvásár (Iași) töltötte be.

Moldva legsikeresebb uralkodója Nagy István (Ștefan cel Mare) volt, aki a XV. sz.-ban egysúlypolitikát folytatott Magyarország, Lengyelország és Törökország között, a század végén azonban kénytelen volt elismerni a törökök hűbéri fennhatóságát.

A tenger melléki *Budzsák* tartomány (Budzsák = tatárul „sarok”) a XVI. sz.-tól a XIX. sz.-ig török–tatár birtok volt, maga a fejedelemség azonban csak vazallusa lett a Török Birodalomnak. A XVIII. sz.-tól Moldva az orosz–osztják vetélkedés ütközőzónájába került:

Ausztria 1775-ben megszerezte *Bukovinát* (a fejedelemség ÉNy-i részét), Oroszország pedig 1812-ben *Besszarábiát* (a Prut–Dnyeszter között). 1856-ban a krími háborút lezáró párizsi béke Moldvának juttatta Dél–Besszarábiát. 1859-ben Alexandru Ion Cuzát egyaránt fejedelemmé választották Moldvában és Havasalföldön is, ezzel létrejött a modern román állam alapja. 1878-ban a berlini kongresszus Dél–Besszarábiát visszaadta az oroszoknak, cserébe Romániát a török alól felszabadult Dobrudzával kárpóolták.

Az első világháború idején, amikor a központi hatalmak Románia nagyrészét elfoglalták, a kormány Moldva fővárosába, Jászvásárba vonult vissza. 1918-ban Románia megszerezte Besszarábiát és Bukovinát.

1940-ben a Szovjetunió ultimátumban követelte magának Besszarábiát („történeti jogon”) és Észak–Bukovinát (ukrán többségére hivatkozva): a románok kénytelenek voltak kivonulni e területekről. 1941–44 között Románia a szovjetellenes intervencióban nemcsak Besszarábiát és Észak–Bukovinát szerezte vissza, hanem magához csatolta a Dnyeszter–balparti *Transznyisziát* is, mindezen területek azonban 1944-ben visszakerültek a Szovjetunióhoz.

A Szovjetunióon belül először az Ukrajnához tartozó Transznyisztria egy részén alakult meg a *Moldvai Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság* (1924–40), amelyet Besszarábia megszállásakor a Prut–Dnyeszter köze középső szektorával – az É-i és a D-i részeket Ukrajnához csatolva – bővítettek ki, s *Moldvai Szovjet Szocialista Köztársasággá* léptettek elő.

A Szovjetunió felbomlásával a *Moldvai Köztársaság* (fővárosa: Chișinău – orosz nevén: Kisinyov) szuverén állammá alakult.

³ Románok vagy moldovánok? A Kárpátoktól K-re élő románság magát inkább moldovánnak nevezi. A Moldvai Fejedelemség évszázados fennállásával kialakult regionális tudatot erősíti, hogy a moldovánokban még nagyobb a szláv keveredés, mint más (erdélyi vagy havaselvi) románokban. Az Oroszországhoz tartozó moldovánok megmaradtak a cirill betűs írásnál azután is, hogy a XIX. sz.-tól románság egyébként a latin betűre tért át. Az orosz–szovjet uralom alatt a moldovánok külön népként kezelése – bár kétségkívül a romániai nyelvtestvérektől való elszigetelést célozta – nem nélkülözött minden alapot. Különösen áll ez a transznyisztriai (tehát a történeti Moldvai Fejedelemségen kívül élő) moldovánokra, akik szláv környezetükkel még inkább összefonódtak. A moldovánok körében elterjedt az orosz és az ukrán nyelv használata. A moldovánok hagyományos foglalkozása a pásztorkodás, melyhez a XIX. sz.-tól a földművelés, kert- és szőlőművelés járult. Helyenként elterjedt a szőnyegszövő, fazekas, fa- és kőfaragó háziipar, valamint a halastavi halászat. A területükön létrejött városokban századunkig kisebbségben voltak. Gazdag népművészetük alapján a románokkal közös, de erős szláv hatás alatt fejlődött. A romántól különböző moldován irodalom a második világháború után, Szovjet–Moldáviában bontakozott ki.

A „második román államként” megalakult Moldvai Köztársaságon belül a Dnyeszter melléki orosz többségű körzetekben, valamint a török rokonságú gagauzok⁴ földjén autonóm köztársaságok jöttek létre: ezek közül 1992-ben fegyveres konfliktus is kialakult, amelyet orosz–ukrán–moldvai–román négyes megállapodással sikerült elsimítani. Az autonómiák kérdése nyitva maradt: sem elismerésükre, sem felszámolásukra nem került sor.

A romániai Moldova 4,8 milliós lakosságában a túlnyomó többséget képező románok mellett mintegy 100 000 magyar anyanyelvű csángó, 20 000 ukrán, néhány ezer német, lengyel, zsidó és örmény, valamint nagyszámú cigány is él. Moldova jelenleg nyolc megyére van osztva, melyek (párónként É-ről D felé haladva) a Kárpátok külső oldalán, ill. a Szeret–Prut közén foglalnak helyet.⁵ A megyeszékhelyek s még négy fontos központ municípiumi (megyei) jogú városok.

– *Szucsáva* (Suceava) megye székhelye Szucsáva (Suceava). A megye nagyrésze a történeti Bukovina területére esik, városai közül kiemelésre kívánkozik Radóc (Rădăuți), Moldvahosszúmező (Cîmpulung Moldovenesc), Dornavátra (Vatra Dornei) és Szeret (Siret). Számos ortodox kolostora (Szucsáva, Sucevița, Moldovița, Voroneț) Románia egyik vonzó idegenforgalmi körzetévé teszi. Szucsáva környékén volt az 1941-ben Magyarországra áttelepített *bukovinai székelyek* öt faluja: Hadikfalva, Andrásfalva, Istensegfts, Fogadjisten, Józseffalva.

– *Botosán* (Botoșani) megye székhelye Botosán (Botoșani); jelentősebb városa még Dorohoj (Dorohoi).

– *Németvásár* (Neamț) megye székhelye Karácsonkő (Piatra Neamț); másik municípiuma Románvásár (Roman). A névadó város: Németvásár (Țirgu Neamț), környékén ortodox kolostorokkal. A megye negyedik városa a Beszterce–völgyi ipartengelyhez tartozó Békás (Bicaz). Románvásár körül helyezkednek el az *északi csángók* legnagyobb települései, köztük a részben még magyarajkú Szabófalva (Săbăoani), Lakatos Demeter csángó költő⁶ faluja.

– *Jászvásár* (Iași) megye székhelye Jászvásár (Iași), fontos vasúti csomópontja Paskán (Pașcani). Herló (Hîrlău) – Kotnár (Cotnari) – Szépvásár (Țirgu Frumos) vidékén híres borvidék húzódik. A megyének számos, ma már román ajkú csángó faluja van.

– *Bákó* (Bacău) megyének jelenleg nyolc városa van, köztük kettő municípiumi ranggal bír. A megye székhelye, Bákó (Bacău) municípium a Beszterce legalsó folyásánál, a Csángó–Mezőségen fekszik. Maga a város is csángó alapítást, s a XVI–XVII. században a moldvai katolikusok központja volt. Az 1950-es években Bákóban működött néhány évig a moldvai magyar iskolák számára felállított tanfőképző. A másik municípium, a Tatrosvölgyi ipartengely központja: Onest (Onești) a csángó Ónfalva mellé épített szocialista város, 1989-ig Gheorghiu–Dej néhai pártfőtitkár nevét viselte. Onest municípiumba olvadt Borzfalva (Borzești), Nagy István moldvai fejedelem szülőfaluja. A kisebb városok közül Buhus (Buhuși) a Beszterce völgyében, Aknavásár (Țirgu Ocna–Moldva sóbányavárosa), Dormánfalva (Dărmănești–kőolajfinomító) és Kománfalva (Comănești –barnaszénbánya) a Tatros, Mojnest (Moinești–olajipari központ) a Sós–Tázló mellett fekszik.

⁴ A gagauzok: oguz–török nép Besszarábia D-i részén. A 200 ezer főnyi nép a Moldvai és az Ukrán Köztársaság határvidékén, Comrat, Ceadăr–Lungă és Vulcănești környékén, termékeny feketefölddel borított alacsony dombvidéken él. Számuk Moldáviában 153, Ukrajnában 32 ezer (1990). Pravoszlávok (a csuvasokon kívül az *egyetlen keresztény alijai nép!*), cirillbetűs ábécét használnak. Anyanyelvükön kívül az orosz, a moldován és a bolgár is használatos körükben. Jellegetes népviseletük, népzenejük a török kultúrkörhöz kapcsolja őket. Irodalmuk a szovjet időkben bontakozott ki. A XVIII. sz. óta élnek mai helyükön, ahová Bulgáriából költöztek át. Eredetükről megoszlanak a vélemények. A tudósok többsége a középkorban a kelet–európai sztyepeken élt türk népek (besenyők, kunok) leszármazottainak tartja őket, mások szerint eltörökösödött bolgárok volnának. Főleg juhtenyésztéssel, szőlőműveléssel és kézműiparral (szőnyeg-, gyapjú- és selyemszövés) foglalkoznak. Önálló politikai jelentőségre a Szovjetunió szétesésekor jutottak, amikor az Unió fenntartása mellett, a moldvai államiság ellen foglaltak állást. Gagauzok más szovjet utódállamokban, Bulgáriában, Romániában, Görögországban és Törökországban is élnek. Nemzetközi kapcsolatrendszerük – elsősorban Törökország kiállása – hozzájárult a chișinăui kormánnyal 1992-ben kiéleződött konfliktus elsimításához. Legújabbán Comratból gagauz egyetem alapításáról érkeztek hírek.

⁵ A megyék adatait lásd az *1. táblázatban!*

⁶ LAKATOS Demeter (Mítica Lăcătoșu, 1911–1974) csángómagyar nyelvjárásban verselő költő nevét viseli a csángók ügyét felkaroló magyarországi egyesület.

Szaláncfürdő (Slănic-Moldova – gyógyüdülő) a Tatroszhoz nyíló Szalánc völgyében található. A Rakovától (Racova) Szászktúig (Sascut) húzódó *Bákó környéki csángó nyelvsziget* néprajzilag legérdekesebb helységei Lészped (Lespezi), Lujzikalagor (Luizi-Călugăra), Forrófalva (Faraoani), Klézse (Cleja), Rekecsin (Răcăciuni), Diószfn (Gioseni) stb. A csángó lakosság kisebb-nagyobb szórványok formájában jelen van a *Tázló, az Ojtoz és a Tatros vidékén* – Pusztina (Pustiana), Gorzafalva (Oituz – híres fazekasközpont), Tatros (Tîrgu Trotuş – egykori vámhely, ahol az első magyar bibliafordítás készült) stb. –, valamint a Szerettől K-re is – Horgyest (Horgheşti), Gajcsána (Găiceana). Bákó megyéhez tartozik még az Erdélytől átszátolt gyimesi csángó község, Gyimesbükk (Ghimeş-Făget)⁷ is.

– *Vaszló* (Vaslui) megye székhelye Vaszló (Vaslui), másik municípiuma Barlád (Bîrlad). Husz (Huşi) városát a XV. században idemenekült magyar husziták alapították. A megyeszékhely mellett 1475-ben Nagy István fényes győzelmet aratott a török hadak felett.

– *Vráncsa* (Vrancea) megye székhelye Fokszány (Focşani): a két román fejedelemség találkozásánál fekvő várost évszázadokon át Moldva D-i kapujaként emlegették. Fontos vasúti csomópontok Meresest (Mărăşeşti – az első világháborúban a román front legsúlyosabb csatájának helye) és Egyedhalmá (Adjud – a Tatros-völgyi vasút kiindulópontja). Odobest (Odoboeşti) és Páncsu (Panciu) híres bortermő helyek. Vizánta (Vizantea) és Ploszkucén (Ploscuţeni) a moldvai csángómagyarok legdélebbi települései. A Kárpátok nyugati oldalán elterülő Vráncsa megye a Kárpát-térség leginkább földrengés-veszélyes körzete.

– *Galac* (Galaţi) megye székhelye a Duna bal partján, a Szeret és a Prut beömlése között helyet foglaló névadó kikötőváros; másik municípiuma Takucs (Tecuci – vasúti csomópont a Barlád völgykapujában).

Csángó föld – csángóknak nevezett kisebb csoportok Erdélyben is megtalálhatók (Brassó vidékén a hétfalusi, a Gyimesi–szorosnál a gyimesi csángók), legnagyobb részük azonban Moldvában él. A mintegy 300 ezerre tehető moldvai csángók közül még mintegy 80–100 ezren beszélnek magyarul, de a többiek is elkülönülnek római katolikus vallásukkal a környező görögkeleti románoktól. Bár a moldvai csángók a tartomány lakosságának alig néhány %-át teszik ki, történeti szerepük jóval jelentősebb. A magyar jelenlét oklevelekkel a XIII. sz. óta dokumentálható, valószínűleg azonban, hogy már a honfoglalás óta volt a tartományban magyar lakossága. A moldvai csángók a magyarság legkeletibb néprajzi csoportja; a Moldva É-i és K-i részein élők a felső-tiszavidéki és észak-erdélyi magyarsággal, a D-i csoportok a székelyekkel mutatnak közös vonásokat. Elzártáguk folytán kultúrájukban sok archaizmus őrződött meg. A középkorban, amíg Moldva a Magyar Királyság hűbérese volt, egyházuk is a magyarországihoz tartozott. Később e szálak meglazultak, de a kivándorlási hullámok időről időre felfrissítették soraikat. A XVIII. sz.-ban még a Pruttól K-re, a Dnyeszter partján is léteztek magyar szórványok. A magyaroknak (és az erdélyi szászoknak is) jelentős szereptük volt a moldvai városok és a szőlőkultúra megalapozásában. A moldvai magyarságnak anyanyelvű iskolái – a Petru Groza – kormány rendeletére felállított rövid életű népiskolákon és a bákói tanfőképzőn kívül – sohasem voltak. Egyházuk, a jászvásári római katolikus egyházmegye román szellemében működik (bár a papság túlnyomórészt csángó származású). Mindez odavezetett, hogy a századok során a csángók kb. kétharmada nyelvileg teljesen a románok közé asszimilálódott, és a többieket is a közeli asszimiláció fenyegeti. Leginkább a *Bákó környéki nyelvszigeten* – Klézse (Cleja), Forrófalva (Faraoani), Lujzikalagor (Luizi-Călugăra), Lészped (Lespezi) stb. –, valamint a *Keleti-Kárpátok folyóvölgyeiben* (Tatros, Tázló, Ojtoz völgye) beszélnek még magyarul. Az *északi csángók* Románvásár (Roman) környékén élnek – legnagyobb településtük *Szabófalva* (Săbăoani) – s néhány falu öregebbjeit leszámítva már csak románul beszélnek. Abszolút számban a nagy gyermekáldásnak köszönhetően a moldvai magyarok – noha a statisztika nem mutatja ki őket – gyarapodnak. A moldvai magyarság legészakibb csoportját, a *bukovinai székelyeket* a múlt század végén és századunk első felében visszatelepítették Magyarországra, a többiek áttelepítéséről is folytak tárgyalások, a második világháború azonban ezt nem tette lehetővé (csak néhány száz moldvai csángó települt át, ők ma – a bukovinaiak többségével együtt – a Dél-Dunántúlon élnek). Mint tájnév a Csángóföld leginkább Bákó megye magyarlakta részeire vonatkozatható: a megyében a római katolikus csángó lakosság kb. 20%-ot tesz ki, a magyar névanyag megyeszerte – a legkeletibb részt leszámítva – megtalálható.

⁷ Gyimesbükk a Magyar Autonóm Tartománytól került át Bákó tartományhoz, egyházzójilag azonban továbbra is Erdélyhez tartozik. A faluban a nyolcvanas években új, nagy templom épült. Itt az iskolában magyar nyelven is tanítanak. 1989 után Gyimesbükk lakosai hiába kérvényezték Hargita megyéhez való csatolásukat.

A csángókérdés múlt-, jelen- és jövőidőben

A csángókkal foglalkozó szakirodalom áttekintése meghaladná a jelen frás kereteit, néhány kiemelkedő személyiségről azonban meg kell emlékeznünk. A téma legjobb összefoglalói LÜKŐ Gábor, MIKECS László és DOMOKOS Pál Péter, akiknek könyvei bőséges adatokkal szolgálnak a forrásokról.

A csángók neve először XVI. sz.-i forrásokban bukkan föl. A legelterjedtebb vélemény szerint „elcsángált, elcsatangolt”, vagyis Magyarországról kitelepült népet jelent (mások mellett DOMOKOS Pál Péter véleménye). Ugyan ez a magyarázat módosított változata a csángó „ör” jelentése: a csángálás voltaképpen járdörzést jelentene (FERENCZI Géza).

Egy másik a csángók nyelvével hozza összefüggésbe („eltér a beszédmódjuk” – HORGER Antal). Felmerült még a „sóvágóból” való származtatás (Nicolae IORGA). A csángók maguk elfogadják ugyan e megjelölést, de csúfnévként érzik, s magukat leginkább „katolikusként” határozzák meg.

Feltehető – főleg MIKECS Lászlónak a dél-erdélyi és havaselvi magyarságra is kiterjeszkedő értelmezésében –, hogy a csángó egy már elhomályosult eredetű népnév, mely újabb népetimológiai értelmezéseket váltott ki úgy maguk a használók (a moldvai magyarok s a velük érintkező erdélyiek), mint a tudomány jeles képviselőinek köréből.

A csángók nevéhez hasonlóan bonyolult probléma a Kárpátokon kívüli magyarság legrégebbi rétegének korhoz kötése. E témával legalaposabban Ioan FERENȚ butea–miklósfalvi plébános foglalkozott „A kunok és püspökségük” c. művében. Ez – főként bizánci és orosz krónikák adatai alapján – feldolgozza az Etelköz népeinek történetét a tatárjárásig, sorban felvonultatva a magyarok nyomában itt hont fogláló besenyőket, úzokat és kunokat.

A kora középkorban tehát szerinte Magyarország DK-i szomszédságában Besenyő-, majd Úz-, majd Kunország állt föl, az első magyar rétegek a kunok keresztény hitre térítésekor, a XIII. sz. elején érkezhettek a vidékre.

E vélekedés lényegében egybevág a hivatalos magyar történetfrás nézetével, mely szerint a magyar lakosság és államszervezet csak a XIII. sz. elejére töltötte ki „csordultig” a Kárpát-medencét, s csak ekkor gondolhatott az „ezer éves határon” túli telepítésekre.

Anélkül, hogy e korai eseménytörténet részleteibe bocsátkoznánk, fölhozunk néhány érvet a csángó-magyarság honfoglalásig visszamenő ősisége mellett is.

1. A Kárpátok korántsem jelentenek olyan erős és örök határt, mint azt a XIX–XX. sz.-i szemlélet képzelet. Az „ezeréves” határ 1918 előtti alakjában csak a XVIII. sz.-ra rögzítődött. Ne a Békás-szoros átjárhatatlan kanyonjára gondoljunk: ez közlekedőútként csak századunk eleje óta használatos.

Van viszont 20–25 régen használt átjáró, mely a Keleti- és Déli-Kárpátokat legalább annyira feltárja, mint a Kárpát-medence belső hegyseit. A magyar honfoglalás nemcsak Vereckén, hanem az erdélyi szorosokon át is történt: joggal feltételezhető, hogy Erdély már Szent István előtti a magyar haza (állam?) szerves része volt.

2. A csángók etelközi eredetének hagyománya egyes falvak őregebbjei körében máig él. Csángóföldön széles körben elterjedtek a Szent Istvánhoz és Szent Lászlóhoz kötődő hagyományok, melyek megelőzik a történészek szerinti XIII. sz.-i kitelepülést. A helynévanyagban több olyan párhuzam van, melyek a honfoglalás előtti korra utalnak: Gyula (a Tiszántúlon) – Gyulafehérvár (Erdélyben) – Gyula (Moldvában) – Buda (Magyarországon és a Kárpátkanyarban)⁸ stb.

3. A magyarok a K-i szomszédnépekkel harcoltak is ugyan, de együtt is éltek velük. A magyar király fennhatóságát elismerve települhettek kisebb–nagyobb töredékeik a Kárpát-medencébe, ahol később összeolvadtak a magyarsággal. Amikor az Al-Duna vidéki kunok uralkodó hercege magyar papokat kért a megkeresztelkedéshez, fel sem merült, hogy a bizánci keresztiséget vegye föl.⁹

⁸ Klézse falurészei: Alsó- és Felsőbuda, Nagyfalú, Alexandrina és Tyúkszer (JÁKI Sándor Teodóz szíves közlése).

⁹ Bortz Membrók herceget és kíséretét magyar domonkosrendi szerzetesek térítették keresztény hitre; a keresztelést maga az esztergomi érsek végezte 1227-ben.

4. A Keleti- és Déli-Kárpátok külső oldalának Magyarországhoz tartozása a XVI. sz.-ig evidencia volt, s ezt az alakuló román fejedelemségek is elismerték (Havasalföld ortodox pátriárkája a mai napig Ungro-Vlachia pátriárkájaként címezteti magát). A havaselvi és a moldvai fejedelmek még az erdélyi fejedelmeket is – mint a magyar király jogörökösét – előljáróikként fogadták el a XVII. sz.-ig.¹⁰

5. Településföldrajzi érvek is szólnak amellett, hogy a főbb csángó telepek K-ről érkeztek a völgy-szájakba s a Szubkárpatok lábához, nem pedig Ny felől visszahúzódva; ugyanakkor a köztiük lévő román falvak a dombok élén lehúzódva magasabb szinteket ülnek meg. A magyar településterület mind Moldvában, mind Havaselven központi helyzetű (a kárpáti hegylábra szerveződik); a magyar helységeket román szerzők is a „legrégebbieknek”, „dsidőktől fennállóknak” írják le.

Az első homályba vesző századok után a XIII. sz.-tól már levéltári adatokkal igazolható a Kárpátokon kívüli magyar jelenlét. A kunok számára még a tatárjárás előtt alapított milikói püspökséget (1227, a Szeretbe ömlő Milkó folyócska később Moldva és Havaselve határát képezte) a XIV–XV. sz.-ban továbbiak követték (Szörény 1246, Szeret 1371, Argyas 1382, Moldvabánya 1410). A magyar jelenlétet erősítette, hogy a havaselvi és a moldvai fejedelmek – éppen a magyar király jóindulatát elnyerendő – gyakran hoztak magyar feleséget maguknak. A XV. sz.-ban huszita menekültek érkeztek Moldvába: ők alapították Husz városát, s készítették el 1416–35 között a Biblia első magyar fordítását!¹¹ Ugyanakkor a két fejedelemségben a katolikus és az ortodox vallás viszonya végérvényesen az utóbbi javára dőlt el.

A XVI. sz.-ra a havaselvi magyarság már végső pusztulásra jut, s a moldvaiak száma is erős fogyást mutat!¹² A magyarsággal összekötő szálak lazulnak: 1531–72-ig a csíksomlyói ferencesek próbálnak a megszűnt püspökségek örökébe lépni, a magyar állam szétesésével és az erdélyi katolicizmus megroppanásával azonban ők sem képesek szembeszállni. A XVI. sz. végétől magyar politikai és egyházi erő többé már nem áll a moldvai magyarok mögött: Moldva és Havaselve a magyarság számára ettől kezdve külföldnek minősül.

A csángóknál járt papi és egyéb utazók jelentései alapján nagy vonalakban ismerjük helyzetük alakulását a XVI. sz.-tól napjainkig: fennmaradásukat minden elnyomatás ellenére, s szinte példa nélküli ragaszkodásukat a római katolikusághoz, melynek egyházi szervezete a magyar ferencesek kiszorulásától, 1622-től csak „missziós” népet látott bennük. Az idehelyezett idegen – jobbára olasz, lengyel vagy német – papok a gyors meggazdagodáson túl nem sokat törődtek a rájuk bízott nyáj lelki üdvével. Mivel számukra a latin alapján a román nyelv elsajátítása könnyebb volt, mint a magyaré, szinte természetes, hogy a missziós papok a románosítás szolgálatába álltak, mígnem aztán Camilli püspök parancsa (1824), miszerint a moldvai egyházmegyében csak román szertartások tarthatók, máig tartóan kizárta a magyar nyelvet a moldvai katolicizmus hivatalos használatából. A legszomorúbb az, hogy még ma is e parancs legkövetkezetesebb végrehajtói a saját vérükből származó „páterek”, akiknek neveltetését a román hatalom teljesen a nacionalista ideológia és politika szolgálatába állította.

A források között kiemelkedő jelentőségű BANDINUS Márk szkopjei születésű ferencendi pap jelentése, aki a *de Propaganda Fide* kongregáció megbízásából, mint Moldva kinevezett püspöke 1646–48-ban járta végig a fejedelemségben élő katolikusokat: a Codex Bandinus a legértékesebb tudósítás a moldvai magyarság XVII. sz.-i helyzetéről. BANDINUS 42 moldvai magyar településről közöl adatokat. A bejárt területen 5 falucsoport rajzolódik ki: 1. a Sós-Tázló vidéke (Lukácsfalva, Alfalu, Szalonca); 2. A Tatros melléke (Gorzafalva, Sztánfalva, Újfalva, Völcsök, Bogdána, Mánfalva); 3. Bákó környéke (Paskán, Forrófalva, Bogdánfalva, Hidegkút, Terebes); 4. Az É-i csoport (Tamásfalva, Dsidafalva, Domafalva, Szabófalva, Lőkös-

¹⁰ Hunyadi János Galacban magyar helyőrséget tartott fön. Hunyadi Mátyás a lengyelek Moldvával kapcsolatos igényeit így utasítja vissza: „Ama földnek joga a mienk a legrégebbi, megszakítás nélküli idők óta, amit a magyar királyi cím is igazol... Elődeinktől tudjuk, hogy emberemlékezet óta a moldvai vajdák a magyar királynak szolgáltak, és hogy a vajdaság feje senki sem lehetett jóváhagyásuk nélkül.” Epizodikus jelentősége van, hogy Mátyás seregét Nagy István moldvai fejedelem Moldvabányánál legyőzte: hasonló atrocitások a feudális Magyarországon máskor és máshol is megestek (gondoljunk pl. Csák Máté „birodalmára”).

¹¹ A huszita bibliafordítást Pécsi Tamás és Újlaki Bálint készítették 1435 előtt; a Münchener Kódexben fennmaradt másolat Németi György munkája 1466-ból, Tatros városában keltezte.

¹² 1591-ben Sánta Péter vajda felmérése szerint Moldva lakossága 49 700 fő volt; ebből 15-20 ezer katolikus (ezek nagyrésze magyar, kisebb része szász) – eszerint ekkor még a fejedelemség lakosságában a magyarok 30-40 %-ot tettek ki! Sánta Péter kimutatásában fordul elő először leírva a csángó szó *şangăi* formában.

falva, Steckófalva); 5. Kotnár vidéke (Herlő, Kotnár, Amadzsej, Szeráta, Sztrunga). Szétszóródott magyarság a következő helyeken élt: Karácsonkő, Németvásár, Szucsáva, Moldvabánya, Jászvásár, Vaszló, Barlád, Galac, Csöböröcsök. Bandinus idejére már eltűnt a magyarság Szeretvásárról, Takucsból és Gyulából. Bandinus leírása alapján NASTASE román kutató a középkori magyarság K-i határául a Szeretet jelöli meg, mondván: attól K-re csak szórványos, Ny-ra viszont tömeges a magyar elem.

Dimitrie CANTEMIR (1673–1723), az orosz emigrációba kényszerült moldvai fejedelem 1716-ból való „Descriptio Moldaviae” című országleírásában Moldova lakosságát a következőképpen jellemzi: „Tiszta moldvai paraszt nem létezik, akiket találunk, vagy orosz, vagy erdélyi, vagy amint nálunk mondani szokták, magyar származásúak... Akiket Lengyelországból hoztak Moldova közepibe, hosszú idő múltán elfeledték hazájuk nyelvét, és a moldvait sajátították el, akik pedig Lengyelhon határainál laknak, ma is a lengyel és az ukrán nyelvet beszélik. A magyarok, akik a római vallást követik, ehhez és ősi nyelvükhöz ragaszkodóbbnak bizonyultak, de mindannyian ismerik a moldvai nyelvet is.” CANTEMIR a moldvai nemességet XIV. sz.-i országalapítók ivadékaitól származtatja, akik uralmuk alá kényszerítették a szomszéd vidékek földművelőit: a paraszt jelentősű vecin ugyanis szomszédot is jelent. A lakosság másik nagy rétegét a *răzeșek* (részesek) képezték, akik mint szabad telepesek közösen birtokoltak egy-egy falut; egyesek azonban ősi birtokaikat a szegénység miatt eladták, és a főnemesek szolgálatába kényszerítettek. A magyarok CANTEMIR szerint a vecin réteghez tartoztak, így e leírás is igazolja, hogy már a moldvai vajdaság alapítása előtt is éltek a tartományban!¹³

A XVIII. sz.-i híradások közül kiemelésre kívánkozik ZÖLD Péter csfkdelnei lelkész regénybe illő alakja, aki az 1764-es madéfalvi székelyirtás (Siculicidium) után Moldvába menekülő véreivel tartott, s több évet töltött a fejedelemségben élő magyar katolikusok szolgálatában. ZÖLD Péter végül BATHTHYÁNY Ignác gyulafehérvári püspök kegyelméből térhetett vissza az emigrációból, s neki szülő beszámolójában részletes adatokkal szolgál a moldvai katolikusokról.¹⁴ Különösen szívembemarkolóak a csöböröcsöki magyarokról frott sorai, akik 17 év óta katolikus papot sem láttak, s mégis híven ragaszkodtak – tehetségük szerint – őseik hitéhez: róluk ZÖLD Péter közli az utolsó híreket (két hét alatt igyekezett pótolni az évtizedes mulasztásokat, meggyónatni a csöböröcsökiet, keresztelni a keresztetleneket, megerősíteni őket hitükben). ZÖLD P. javasolta püspökének, hogy küldjenek magyarul és oláhul egyaránt beszélő erdélyi ferenceseket Moldvába, BATHTHYÁNY azzal továbbította e kérést a pápa felé, hogy az erdélyi püspökség szívesen magára vállalná a moldvai katolicizmus újjászervezését. Érdemi intézkedés azonban nem történt. A Moldvában bujdosó székely menekülteket HADIK András kezdeményezésére az 1775-ben Ausztriához csatolt Bukovinában telepítették le: öt falujuk az 1941. évi szervezett visszatelepítésig állt ott fenn.¹⁵ 1831-ben a moldvai katonaság szervezősekör Szabófalván szinte megismétlődött a madéfalvi tragédia: a kényszersorozás ellen föllázadt csángókat

¹³ A Descriptio először Londonban jelent meg 1734-ben. CANTEMIR a dákoromán kontinuitás alapján áll. Moldova alapítását azonban a Máramarosból kitelepült románokhoz köti, akik úgymond vadászat közben a Kárpátok külső oldalára kalandozva fedezték föl a tatárdúláskor elnéptelenedett tartományt. A fejedelemséget alapító Bogdan fia Dragoș kiséretéből származik a nemesség zöme (bár CANTEMIR nemesi családlístájában számos idegen – görög, lengyel stb. – eredetű is szerepel). Moldova nemzetiségei CANTEMIR felsorolásában: moldvaiak, görögök, albánok, szerbek, bolgárok, lengyelek, kozákok, oroszok, magyarok, németek, örmények, zsidók, cigányok, törökök és tatárok. Bár CANTEMIR nem említi, magyarok a városi lakosságban és a *răzeșek* között is voltak.

¹⁴ ZÖLD Péter sírja a csfkkrákosí temetőben van, nagyjából azon a helyen, ahonnan Siskovits generális tűzérei lötték Madéfalvát 1764. január 6-áról 7-ére forduló éjszaka (JÁKI Sándor Teodóz szíves közlése).

¹⁵ Bukovina megszállásakor hivatkoztak ugyan a „magyar koronához tartozásra” mint történelmi jogcímre, de a tartomány bekebelezése elsősorban katonai érdeke volt a Habsburg Birodalomnak: a további moldvai terjeszkedés bázisul kívánták felhasználni, amire végül a rivális oroszok megjelenése miatt nem kerülhetett sor. A ritkán lakott tartomány újranepestésében „kapóra jött” a közelben bujdosó hazátlan székelység, akik a XVIII. sz. végi 3000-ról másfél század alatt tízszeres számra gyarapodtak. Az 1918 után a moldvai egyházmegyéhez csatolt öt falu a két világháború között a moldvai csángók sorsában osztozott, hazatelepülési vágyuk azonban eleven maradt. Az 1880-as évektől az aldunai Pancsova mellé, majd Déva környékére telepített rajok után 1941-ben kerültek a Bácskába; onnan 1944–45 telén a Dunántúlra menekültek, s végül a kitelepített németek helyén nyertek végleges szállást.

oroszkatonaság tiporta le (SZÁSZKA ERDŐS Péter adatai szerint falvak sora lázadt föl, s 300 halott esett a megtorlás áldozatául).¹⁶

1836-ban a Magyar Tudományos Akadémia GEGŐ Elek ferences szerzetest küldte Moldvába az ottani magyarság helyzetének felmérésére. Bár GEGŐ csak négy napot töltött Moldvában, s értesüléseit PAP Sándor tatrosi plébánostól szerezte, könyve mégis alapvető jelentőségű, mert ő hívta fel a reformkori magyar közvélemény figyelmét moldvai nemzetársainkra. 1841-ben DÖBRENTEI Gábor Borszéken találkozott PETRÁS Ince pusztinai, később klézsei plébánossal, s feleletet kért 38 kérdésre a moldvai magyarokról. E feleletekből bontakozott ki a modern csángó kutatás: PETRÁS Ince (1813–1886) klézsei parókiáján utazók sorát látta vendégül JERNEY Jánostól (1844)¹⁷ SZARVAS Gáborig (1874)¹⁸; rendszeresen küldött tudósításokat a Magyar nyelvőrnek; ő gyűjtötte az első népdalokat a csángók körében. Rablógyilkosok oltották ki életét, papságának 50. esztendejében.

A múlt század második felében a moldvai csángók sorsa a román nemzetállam kialakulásának keretében illeszkedett. 1848 után kitiltották a magyar papokat Moldvából (PETRÁS I. idejében 8 magyar pap működött a tartományban). Az 1857-es ideiglenes nemzetgyűlés nem fogadta el Mihai KOGĂLNICEANU indítványát a nem ortodox keresztények jogegyenlőségéről: a szabófalvi RAB János képviselői mandátumát katolikus hite miatt megsemmisítették. Ilyen légkörben került a moldvai egyházmege a magyar vagy román orientáció választójta elé. Magyar részről 1868-ban fölvetették, hogy Moldvát ismét a magyar egyházi hierarchiához kapcsolják: az érsekséggé emelendő Gyulafehérvár alatt szervezendő bákói püspökség útján. A kérést Róma elutasította, s mivel 1878-tól Románia ortodox keresztény vallású független állammá alakult, az idejétmúlt missziós jelleget feladva 1884-től a jászvásári egyházmeget román nemzeti egyházmegeként erősítik tovább. A moldvai magyarság az egyházi sematizmusok s a hivatalos népszámlálások szerint számban gyarapszik ugyan, de egyre kisebb hányada beszél magyarul. A jászvásári egyházmege kiadványai közül immár teljesen eltűnnek a magyar nyelvűek. A helyzetről plasztikus képet kapunk a Moldvával foglalkozó első magyar geográfus dolgozatból, BALLAGI Aladár 1887-es előadásából. A néprajzi elemekkel gazdagon átszótt dolgozat két eddig kevésse emlegetett faktorra is felhívja a figyelmet: 1. a Moldvával való gazdasági kapcsolatok (vasútéptés stb.) nélkül esélyünk sem lehet a csángóság felkarolására. 2. A csángókérdés szorosán összefügg a székelyek kivándorlásával, ami a XIX. sz. végén minden korábbit felülmúló méreteket ölt.

A múlt század végén teszik közzé Románia Nagy földrajzi szótárát (Marele Dicționar al României), mely – az akkori román vezető földrajztudósok (LAHOVARI, BRATIANU, TOCILĂSCU) korrektségét igazolva – meglehetősen pontosággal beszámol a moldvai magyarok, ill. katolikusok községenkénti elterjedéséről. A századforduló másik jelentős tudományos eseménye a német Gustav WEIGAND tanulmányútja (1894–1902). A tudós lipcsei tanár könyvében leszögezi – s ez mint „független leírás” részéről nagy súllyal esik latba – hogy Ó-Románia toponímiája (helynévanyaga) döntő részben magyar, szláv és török (besenyő, kun) eredetű, a román nyelvi réteg csak újabb keletű. Felismeri a moldvai székelyek és a csángók különbségét; a legkeletibb szórványokban (Husz, Radukanén és filiái) mindkettőtől különböző, igen régi magyar réteget lát. WEIGAND felismerte a románosodott csángók nyelvébe is átszüremlő sz-ezést, s ilyen sz-ezű románokat talált a Bánság és Kis-Oláhország 20 falujában is. Ugyanez időre datálódik Radu ROSETTI román történész „A magyarok és a moldvai katolikus püspökségek” c. munkája, melyben kijelenti, hogy a legrégebbi moldvai magyar települések alapítása egybeesik a moldvai vajdasággal vagy még régebbi.

Századunk elején a modern magyarságtudomány megalapítója, GYÓRFFY István új szemponttal, a geopolitikával bővíti a moldvai magyarsággal foglalkozó tanulmányok körét. Az 1916-os román támadás, majd visszavonulás után a Csángóföld nagyrésze két esztendőre osztrák–magyar megszállás alá került. Ez adott lehetőséget GYÓRFFY I.-nak a moldvai magyarság néprajzi térképe elkészítésére. Ő döbbsent rá elsőként, hogy a külföld szemében nem a moldvai magyarságot románosító Románia, hanem az erdélyi románsággal szemben toleráns Magyarország számít nemzetiség-elnyomónak! GYÓRFFY I. a csángók felkarolását Magyarország leendő K-i gazdasági expanziója szempontjából is fontosnak tartja: Galacot a magyar kereskedelem leendő bázisának tekinti.

¹⁶SZÁSZKA ERDŐS Péter (Petru Sescu–Păduraru) Szabófalva autodidakta tudós honismereti gyűjtője.

¹⁷JERNEY könyvében 330 magyar eredetű moldvai helységnevet sorol föl.

¹⁸SZARVAS Gábor nyelvészeti tanulmányában a csángók székely eredete mellett teszi le a garast; ebben nyilván szerepet játszott, hogy csak a Bákó megyei „székelyes” csángóknál járt.

Az 1918-as bukaresti békét¹⁹ kommentáló cikkében még bizalommal említi e perspektívákat; az alig néhány hónap múlva bekövetkező összeomlás azonban az általa fölvetett szempontokat az elszalasztott lehetőségek körébe utalja. GYÓRFFY I. egyébként súlyos ítéletet mond az első világháború előtti magyar hatóságok tehetetlenkedéséről: „Igazságtalanok volnánk, ha a rohamos eloláhosodásért a csángókat okolnók. Elsősorban magunkat okolhatjuk fajunk itteni pusztulásáért. Nem vettünk róluk tudomást. Mikor még 30–40 évvel ezelőtt tartották magukat s keresték velünk az összeköttetést, nem tekintettük nemzeti ügynek a segítségért könyörgő kéz megragadását. Pedig akkor még Románia gyenge országocská volt s nem nagy külpolitikai nyomás kellett volna annak a kikényszerítésére, hogy olyan jogokat adjon Románia a magyarságnak, mint amilyen joguk van a mi oláhjainknak.”

A tragikusán rövid életű MIKECS László (1917–1944)²⁰ a csángókérdés máig legkiválóbb szakértőjeként írta be nevét a magyar tudomány történetébe. Az ő érdeme a csángó fogalom kiszélesítése a dél–erdélyi magyarságra, amelynek középkori kitelepülése a Kárpátok külső oldalára a helynévanyag alapján ugyanúgy bizonyítható, mint a kelet-erdélyieké Moldvába.²¹ A havaselvi magyar névanyag MIKECS szerint Olténiában (az egykori Szörényi Bánság területén) és a Kárpátkanyar munténiai oldalán (a múlt századig fennállt s ma Prahova és Bodza megyéhez tartozó Săucieni megye területén) a legbőségesebb. A középkori magyar népesség végső maradványai néhány havaselvi városban XVI. sz.-i tudósítások szerint még megvoltak, később azonban teljesen beolvadtak a környező román etnikumba. Ezzel szemben Moldvában a székelység meg-megújuló kivándorlása biztosította a magyarság máiglan való fennmaradását. MIKECS nagy figyelmet szentel a moldvai (s általában a regáti) magyarság létszámának meghatározására, de pontos számokat ő sem tud adni. Becslése szerint századunk elején az ő-romániai magyarság létszáma 150–250 ezer fő volt, amiből a moldvai csángók 70 000 főt tettek ki (a jászvásári püspökség hivatalos sematizmusa 1851-ben 46, 1868-ban 56, 1874-ben 59, 1902-ben 64 ezer katolikusról tud); ehhez járult még az 1910-ben 12 ezres bukovinai székelység; utóbbiak száma a második világháború idején már a hazatelepített és szétszóródott véreikkel együtt 32 ezer fő volt! MIKECS L. – akinek Csángók c. könyve Észak-Erdély visszacsatolása idején jelent meg – fölveti a csángók Kárpátokon belülre telepítésének gondolatát, amit a két fő magyar nyelvtömb összeköttetését helyreállító céltudatos telepítéspolitikába illesztve látott volna megvalósíthatónak.²²

DOMOKOS Pál Péter (1901–1992) neve talán a legismertebb a csángók iránt érdeklődő szakmai és szélesebb közvélemény körében: az ő sok évtizedes szolgálata tartotta ébren az érdeklődést a legszűkebb időkben is a moldvai magyarság iránt. Szemléletét meghatározó jelmondata: „Nektek: magyaroknak, róluk: magyarokról”. Moldvával foglalkozó könyvében részletesen közli az 1930-as népszámlálás adatait: eszerint Moldvában – Bukovina és Bessarabia nélkül – 110 ezer római katolikus (Bákó megyében 47, Románvásár megyében²³ 32 ezer fő), ill. 24 ezer magyar anyanyelvűt (14 ezret Bákó megyében) mutattak ki; a népszámlálások anyanyelvi adatai azóta csaknem a nulláig csökkentek... DOMOKOS a húszas–harmincas években nemcsak személyesen bejárta Moldva nagyrészét, hanem egyes falvakból a gazdák listáját is közli. Beszámolója BANDINUS óta a legrészletesebb tudósítás az egyes moldvai egyházközségek helyzetéről. DOMOKOS táblázatban összesítette a moldvai magyar telepeket a forrásokban való felbukkanásuk ideje szerint: a legrégebbeket a XIV. sz.-ig vezeti vissza. Levéltári kutatásai nyomán részletes képet ad a „csángósodás” folyamatáról: a széteső magyar egyházszervezet helyébe lépő missziós tevékenységről, aminek „eredménye” a moldvai magyarok fokozatos románosodása. Az ő munkái alapján SZALAY Olga állította össze a mindezi-

¹⁹Románia 1918 tavaszán különbékét kötött a központi hatalmakkal: ebben lemondott Dobrudzsáról Bulgária, egy kárpáti határsávról az Osztrák–Magyar Monarchia javára. A Magyarországhoz csatolt keskeny határsáv csak az Ojtoz– és Tatros–völgyben tartalmazott volna néhány részben csángóktól is lakott helyiséget.

²⁰MIKECS László az oroszországi Taganrog hadifogolytáborában vesztette életét 1944 decemberében.

²¹MIKECCSEL összhangban BENKŐ Loránd nyelvészeti párhuzamokkal igazolja a csángóknak az erdélyi vármegyei magyarsággal közös eredetét: a párhuzamul felhozott erdélyi helységek Beszterce vidékétől a hunyadi Lozsádig és a Nagyszeben melletti Oltszakadátig szóródnak!

²²Ugyanezt az elképzelést támogaita DOMOKOS Pál Péter és TELEKI Pál is. A kormánynak azonban az 1941-es bácskai területgyarapodáskor egyszerűbb volt a 15 ezer bukovinai székelyt az elhagyott szerb telepek helyére költöztetni, mint Észak–Erdély szórványvidékén nagyszabású telepítésbe fogni.

²³Románvásár megye a mai beosztásban Németvásár és Jászvásár között oszlik meg.

deig legteljesebb moldvai magyar helységnevlístát, amelyet (a tisztázatlan pontokat is korrekt módon közölve) DOMOKOS: A moldvai magyarság c. könyve végén bocsátott közre.

A ma élö legnevesebb Moldva-kutató, LÜKÖ Gábor (1909) szerint a moldvai magyarság két fő csoportja: az É-en élö moldvai-magyarok Románvásár körül és a D-en élö moldvai-székelyek Tatros körül; a Bákó környékiekben a két csoport keveredését látja. Szerinte a székelyek „természetes kitelepülése” a Tatros és az Ojtoz völgyét követte, ahol az erdély–moldvai határ a XV. sz.-ig a külsö hegylábnál húzódtott, s csak késöbbr hátrált vissza az „ezeréves” vonalra. Az aknavásári sóbányák első munkásai székelyek voltak: innen a román şalgău=sövágó szó. Az É-i csángók székelyektöl független eredete mellett nyelvészeti érveken kívül az is szól, hogy a XIX. sz.-ig itt volt a moldvai magyarság számbeli súlypontja, s a Románvásár környéki falvak inkább kivándorló rajokat bocsátottak ki, mintsem hogy székely betelepülöket fogadhattak volna maguk közö. (Bandinus Románvásár vidékén 1122, Bákó vidékén pedig csak 698 magyar családot számolt!) A Románvásár környéki magyarság LÜKÖ szerint – se megállapításában elsösorban a toponímiára támaszkodik – a korán elrománosodott Moldova- és Beszterce-völgyi magyarságon át Észak-Erdélyvel és a Felsö-Tiszavidékkel függött össze. A Szeretöl K-re élö magyar szórványokban LÜKÖ G. – a városokból ismert családnévlísták elemzése alapján – több helyről odavetödtöt, gyakran üldözött (pl. huszita) népelemeket lát.

1946 után úgy tűnt, hogy a moldvai magyarság sorsa javulni fog. Vidékükön 100-nál több anyanyelvü iskola és egy tanítóképzö létesült. Nyelvük, népi kultúrájuk értékeinek feltárására a legkiválóbb erdélyi magyar tudósok, szakemberek vállalkoztak. Óriási gyűjtömunka vette kezdetét. Ez sajnos nem tartott tovább egy évtizednél. Az ötvenes évek végén a magyar nyelvü oktatást az iskolákban megszüntették (legtöbbr a lészpedi iskola működött magyar nyelven). Az enyhütlebb idöszak kutatási eredményei évtizedekkel késöbbr könyv alakban is megjelentek: KALLÖS Zoltán: Balladák könyve (1973); KÖS Károly–SENTIMREI Judit–NAGY Jenö: Moldvai csángó népművészet (1981); végül a Moldvai csángó nyelvjárás atlasza (a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének összeállításában, 1991).²⁴ E szakmai szempontból nagy értékü művek a még magyar nyelvü csángóság népi kultúrájáról monográfia-igényü feldolgozást adnak; a kutatás azonban nem (vagy csak alig) terjeszkedett ki a román ajkú csángóságra, ill. a csángóság földrajzi-szociológiai-politológiai elemzésére.²⁵

Három évtizeddel ezelött a moldvai csángó falvakban teljesen megszakadt az anyanyelvi oktatás. Az 1989-es fordulat után újbóli bevezetésének meglennének ugyan a minimális lehetösegei, hiszen miniszteriumi rendelkezés biztosítja a román tannyelvü iskolákban a nemzetiségek anyanyelvének oktatását, ennek gyakorlatba ültetéséhez azonban nemcsak az iskolák szellemi, személyi feltételei hiányoznak, hanem a helyi vezetök, papok ellenpropagandája miatt az évszázadokon át megfélemlített, önazonosságukat csak római katolikus hitükben megtartó csángómagyarok ellenkezésével is számolni kell. Már az is óriási bátorságnak számít, ha a VII. osztályos gyermekeiket 1990-töl erdélyi magyar iskolákba küldik anyanyelvükön tanulni. (1993-ban 230 moldvai csángó gyermek tanult székelyföldi magyar iskolákban).²⁶ Korszakos elörelépésnek tekinthetjük, hogy a székely politikai elit 1990 óta felvállalja a moldvai magyarság érdekképviseletét: megalakult a Romániai Magyarok Demokrata Szövetségének csángóföldi szervezete. Kétnyelvü újság és egyéb kiadványok jelennek meg számukra. Nagy sikerü akció volt II. János Pál pápa 1991-es látogatására 1000 csángó Magyarországra hozatala. A Duna TV révén megvalósulni látszik egy magyar tévéműsor csángóföldi vételi lehetösege. Továbbra is megoldatlan azonban az anyanyelvü egyház és oktatás, a politikai önkormányzat és a gazdasági szervezkedés kereteinek kialakítása.

Írásunk befejezö részében szeretnénk megfogalmazni néhány, a csángósággal és a csángósodással kapcsolatos alapkérdést. Az ezekre adható választ (válaszokat) a jövö dönti majd el.

1. Sokan és sokat beszélnek mostanában a magyar-román történelmi megbékélésről. „Románia tájféldr-rajzi beosztása” címü munkánkkal a földrajzi tájbeosztás és névadás terén úgy gondoljuk, az első lépést megtettük (ennek tudomáypolitikai kiaknázása persze nemcsak rajtunk múlik). A kompromisszum érdekében e terén is szükség volt román szempontok messzemenö tolerálására: pl. a Szubkárpatokat immár elfogadja a

²⁴ A közelmúltban Budapesten kiadott atlasz a kolozsvári egyetem SZABÓ T. Attila és MÁRTON Gyula vezette kutatógárdájának 1948–69 közötti munkáját adja közre: 94 moldvai csángó települést említ, 45 kutatópont nyelvi anyagát tartalmazza.

²⁵ Az utöbbr terén kezdeti lépésként értékelhetök BEKE György Csángó passió címén kötetbe gyűjtött riportjai.

²⁶ Lásd a 2. táblázatban!

magyar szakma is, viszont – a román beosztásokat alapul véve – a moldvai csángó vidék tájmegjelöléseit szinte kivétel nélkül sikertült magyaros kifejezésekkel helyettesíteni (Tázlómenti-Szubkárpatok Subcarpații Tazlăului helyett, Bákói-dombság Culmea Pietricica helyett stb.). A magunk eszközeivel a moldvai magyar helynév-anyagnak a modern földrajzi terminológiába illesztésével szeretnénk a csángóság emancipációját elősegíteni.

Nem kellene-e azonban a földrajzi kompromisszum mintájára az előrelépés érdekében újrafogalmazni a magyar-román történešvita alapkérdéseit is? Ha a honfoglaló magyarok nem üres hazába jöttek, az elöztük levő néphullámok miért sepertek volna ki teljesen a medence biológiai tömegét? Akkor pedig a dákoromán kontinuitásnak biológiai értelemben mégis lehet alapja (ami persze távolról sem jelent nyelvi s még kevésbé állami folytonosságot).

2. Honfoglalást ábrázoló térképeink egy fontos ponton megegyeznek a románokéval (csak persze mi nem tüntetjük fel a mai Romániát megülő kompakt román tömeget): a magyarok az Etelközből Vereckén bejöttek az Alföldre, majd onnan visszaszárvárogtak Erdélybe. Logikus ez? Nem volna logikusabb, hogy K-ról Ny-ra tartván foglaltuk el a Kárpát-medence mind nyugatabbi részeit? Ez esetben a magyar-székely-csángó településterület ebben a sorrendben nem egyre fiatalabb, hanem éppen egyre idösebb település volna!

3. Jó-e úgy felvetni a kérdést: Mentsük meg a csángókat! A nyelvmentés legfeljebb a Bákó-Tatros környéki székelyes csángók körében lehet reális program. Itt egyébként vannak élő nyomai a magyar államiséghez való érzelmi kapcsolódásnak is: pl. a pusztinai templom Szent István-oltárképe és felirata (románul): Szent István, könyörögj érettünk. De az északi csángók (néhány falu öregebbjeit kivéve) már román ajkúak és – tetszik, nem tetszik – román érzelműek is.²⁷

4. A jászvásári püspökség szerepe a románosításban tagadhatatlan. De némi empátiával meg is érthető. Hiszen kompakt görögkeleti környezetben virágzó római katolikus egyházmegyét fenntartani úgy látszik, csak ezen az áron lehet. (Moldva helyzete e téren még így is világviszonylatban egyedülálló). Az egyházmegye múlt századi föllendülése s egynyelvű román egyházzá válása csak a román nemzetiválás általános kontextusában értelmezhető, s legalább ilyen súllyal esik latba a Vatikán és Esztergom felelőssége... A csángó falvakban hatalmas templomok vannak és épülnek, a vallási élet virágzik, a szabófalvi templom vasárnap négyezer telik meg misére, a csángók gyermekáldása nagy, a vegyes házasságok (görögkeletiekkel) ritkák, román- és magyarjú csángó falvak között viszont a vallás révén megvan a kohézió: nem egyértelműen negatív a jásiak mérlege! S Moldvában – bár a katolikusok zöme magyar vagy magyar eredetű –, de élnek német, lengyel és más eredetű katolikusok is.

Ezt nem az anyanyelvű egyház – mint alapvető s reálisan ki is harcolható emberi jog – követelése ellenében írjuk le; de tudomásul kell venni, hogy a helyzet differenciáltabb a Magyarországról vagy Erdélyből képzelt sablonoknál. Szabófalván pl. a magyar nyelvet még sokan értik, de már csak kevesen beszélnek, a körükből kikerült „románosító” jási püspököt pedig mint falujuk kiválóságát ismerik el.²⁸

5. Ki a „nagyobb hazafi”: a Kolozsvárról „Funár nyomása” miatt kitelepülő magyar vagy a Szabófalván akár nyelvcsere árán is ősei földjén megülő csángó? Van-e jogunk elítélni a csángóföldi nyelvfordulatot, mikor saját oktatásunk is híjával van a nemzeti érzületnek, s a Középkiskolás atlasz legújabb kiadása (az antalli 4 év után!) még mindig nem meri magyarul leírni a moldvai városneveket? A csángókban ne „süllyedő hajót” lássunk – hiszen lassan ök az egyetlen szaporodó magyar népcsoport –, hanem eleven hidat a magyar és a román nép között: példát az antagonizmus átlépésére!

6. A csángósodáson az értelmiségét veszített nép önműködését, a szórványba szorult kisebbségek életreakcióit értjük: a fogalom Moldvánál jóval szélesebb körben is használható! Egész országunk és népünk csángósodik, amennyiben az értelmiségipolitikai „elit” legfeljebb a manipuláció szintjén foglalkozik a

²⁷ JÁKI Sándor Teodóz fölveti az északi csángók körében is meglevő látens magyarságtudatot; szerinte az „ungar-catholic” mentalitás alapján volna erősíthető a magyarsághoz való érzelmi kötődés. Magunk is elfogadjuk a kettős identitás programját, de ennek megvalósulását elsősorban a vallási, s nem a nemzetiségi kötődésben látjuk.

²⁸ JÁKI Sándor Teodóz szerint: A jászvásári és bukaresi egyházmegyék papságának a rejtett csángó identitás-tudata sokukban még élő érzés. Hogy nem szívesen szólal meg az északi csángó férfi magyar nyelven, hanem inkább a feleségét beszélte, annak e-öst sok oka van: először: mert valóban nem tud magyarul; és mert megunta a kinevetést az erdélyiek részéről. Ugyanakkor: a magyarul (is) író LAKATOS Demeter még sokak elött élő példa Szabófalván és környékén.

néptömegekkel, s kérdés, hogy ad-e még annyi perspektívát is a fennmaradásra, mint a sokat szidott jászvásári egyházmegye a maga csángó híveinek (50 év múlva, ha az erdélyi magyarság exodusára nem is kerül sor, a csángók talán többen lesznek, mint az erdélyi magyarok...).

7. A csángóságot a maga sokszínűségében kell tekintenünk. Más a helyzet az erdélyi és a moldvai csángóknál; a Hargita és a Bákó megyéhez tartozó gyimesi csángóknál; a moldvaiakon belül az északi, középső, déli s a keleti csoportoknál. A kép szinte falvanként változik. Emellett a helynevek alapján valószerű, hogy a románység jelentős részében másutt – pl. Havaselvén, a Szörénységben – is van csángó komponens (vagy ami ezzel majdnem egyenértékű: a Magyarországon is jelenlévő kun, jász stb. – tehát keleti! – elem). Vannak hasonló, magyarból románba olvadt csoportok Erdélyben is. A magyar földrajznak és néprajznak fel kellene vállalnia a románység e szempontú részletes megismerését; kiterjeszkedve az egész román népterületre, Isztriától a Dnyeszteren túlig. A Jászvásár megyei csángók – a mai Romániában a legkeletibb, tehát felfogásunk szerint a legrégebbi csoport – tudományos szempontból ismeretlenebbek, mint némely amazóniai indián törzs. (Magyar kutatók is szívesebben járják a távoli földrészeket, mint Moldvát vagy éppen Gagauziát). A Románián kívüli románok éppúgy „csángósodnak”, mint ahogy e veszély fenyegeti az erdélyi s a többi határon túli magyar nemzetiségeket is. Sőt, „magasabb távlatból” nézve kozmopolita világunkban az ún. államnemzetek is könnyen a csángósodás, a „bennszülötté” válás útjára léphetnek! Lehet, hogy éppen a csángókérdés mint „kényes” probléma korrekt feltárása volna a döntő lépés az oly sokat emlegetett magyar–román történelmi megbékélés, sőt – legyünk még nagyobb igényűek: – a kívánatos összefogás tudományos megalapozásához.

Dolgozatunkat két szemelvényvel zárjuk. BALLAGI Aladár 107 évvel ezelőtti előadására emlékeztetve idézzük az alábbi verszetet, melyet a Földrajzi Közlemények 1888-as évfolyamában közöl egy forrófalvi szolgálégyntől:

Czángó magyar, czángó magyar,
Mivé lettél czángó magyar!?
Ágrul szakadt magyar vagy te.
Elvettetve, eltemetve.

Égy pusztában teleptél,
Melyet országnak nevesztél:
Moszt szé országod, szé hazád,
Czak az úr Iszten gondol rád.

Idégén nyelv hébortya nyom.
Olosz papoczkák nyakadon.
Nem tudsz énekélni, gyónni,
Anyád nyelvén imázkodni.

Hallyuk még áll Magyarország,
Iszteniünk té-isz megáldd,
Hogy rajtunk könyörüllyenek.
Sz' elvészni ne engedgyenek.

Mert mi ész magyarok vagyunk.
Még Áziából szakattunk,
Úr Isztén szorszunkon szégtts,
Szégény czángót el ne vírtzd.

Intő példaként idézzük SZÁSZKA ERDŐS Péter testamentumából (Szabófalva/Sabaoani, 1994):

„Senki sem tud halál ellen élni. Az ember teste fölből van építet, és visza fölbe fog térni. Az ember csak egyszer fog meghalni és azután az utolsó étélis. Szemötökkel láthatjátok itt mi vagyunk. Korábban vagy kiszubb temetőbe fogunk kérülni. Ezer sírhelyek bizonyíták eszt. Itt a temetőbe várunk az igaz támádást. Hitetleneket az Ur Isus Kristus figyelmeszteni halálrul... Temető egy szomoró hely. Itt pihennek tudások, gazdagak, seginy emberek és rendes emberek. Itt nyugsik amelyékek eltöltek ez világon... Há idegen tájokon meg fogsz halni, akor nem lesz sírhelyed sehol se. Akor ki tudja milyen idegen tájokon rothodnak a tiéd csontjod? Sok hal meg a szőlő falujában. Ezeknek a sírhellyük a szőlő faluba lesz. Másoknak idegenségbe, és a nevéket senki sem

fogja megemléteni, ismeretleneknek maradnak. Ökceim vigyazatok, mert a halál köszölnök mindenkinék, csak az ember nem tudja a halál óra érkezését... Testvéreim ne siratak utánnuk. Mi vissza nem tudunk kerülni. Jötek utánnuk akor fogunk találkozní. Itt ebben a szomoró helben egy végtelen csendben nyugosznak azok akik ótmentek más világbá. Temető látogatása bisztasít vigyáznuk lélekkínkre. Szeneka filozófus frja valahul: Egyenetlen születünk, egyenlő halunk meg..."

1. táblázat. Moldva megyéinek áttekintő adatai

Megye	Terület (km ²)	Lakosság (ezer fő, 1992)	Városi lakosság (%)	Székhely, municípiumok
Bacău/Bákó	6606	736	50	Bacău/Bákó, Onești/Onest
Botoșani/Botosán	4965	459	39	Botoșani/Botosán
Galățî/Galac	4425	640	60	Galățî/Galac, Tecuci/Takucs
Iași/Jászvásár	5469	807	51	Iași/Jászvásár
Neamț/Németvásár	5890	578	41	Piatra Neamț/Karácsonkő, Roman/Románvásár
Suceava/Szucsáva	8555	701	36	Suceava/Szucsáva
Vaslui/Vaszló	5297	458	44	Vaslui/Vaszló, Barlad/Bírlád
Vrancea/Vrâncsa	4863	393	39	Focșani/Foksány
<i>Moldova/Moldva összesen:</i>	<i>46067</i>	<i>4772</i>	<i>46</i>	

2. táblázat. Összesítő kimutatás az Erdélyben tanuló moldvai csángómagyar tanulókról (1993)

Helység, tanulók összes száma	Iskola, tanulók száma
Csíkcszereda - 102 fő	Márton Áron Gimnázium - 5 fő Kereskedelmi Iskolaközpont - 10 fő Gépészeti Iskolaközpont - 18 fő Zene- és Képzőművészeti Középiskola - 3 fő József Attila Általános Iskola - 48 fő
Székelyudvarhely - 56 fő	2. sz. Ipari Szakközépiskola - 31 fő 1. sz. Bányai János Ipari Iskolaközpont - 3 fő Tamási Áron Gimnázium - 2 fő Egészségügyi Iskolaközpont - 2 fő Benedek Elek Tanfőképző - 15 fő
Székelykeresztúr - 19 fő	1. sz. Petőfi Sándor Általános Iskola - 19 fő
Szeceleváros (Négyfalu) - 3 fő	Zajzoni Rab István Gimnázium - 3 fő
Kovácsna - 41 fő	Kőrösi Csoma Sándor Iskolacsoport - 41 fő
Sepsiszentgyörgy - 3 fő	Székely Mikó Kollégium - 3 fő
Bukarest - 4 fő	Ady Endre Gimnázium - 4 fő
Gyulafehérvár - 2 fő	Római Katolikus Középiskola - 2 fő

IRODALOM

- ÁDÁM L. 1988, 1990. A Keleti-Kárpátok. A Déli-Kárpátok tájféldrajza. – Földr. Közl.
- BADEA, L.–GĂSTESCU, P.–VELCEA, V. (szerk.) (1983): Geografia Romaniei I. Geografia fizica. – Bucuresti
- BALLAGI A. 1888. A magyarság Moldvában. – Földr. Közl.
- BEKE GY. 1988. Csángó passió. – Európa Kiadó, Budapest
- BENKŐ L. 1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest
- BINDER P. 1982. Közös múltunk. – Kriterion, Bukarest
- BORBÁTH E. 1993. A moldvai csángógyermek két nyelvisége. – Csíkszereda
- CANTEMIR, D. 1973. Moldva leírása. – Kriterion, Bukarest
- CUCU, V.–JORDAN, I. (szerk.) 1984. Geografia Romaniei II. Geografia umana si economica. – Bucuresti
- DOMOKOS P. P. 1941–1987. A moldvai magyarság. – Gondolat, Budapest
- DOMOKOS P. P. 1979. Édes hazámnak akartam szolgálni. – Szent István Társulat, Budapest
- FERENT, I. 1981. A kunok és püspökségük. – Szent István Társulat, Budapest
- GYÓRFFY I. 1918. Az új magyar föld. – Földr. Közl.
- HAJDÚ–MOHAROS J. 1988. Történeti-gazdasági területegységek Európa országaiban. – Tankönyvkiadó, Budapest
- HAJDÚ–MOHAROS J.–SASI A.–SERŐS L. 1993. Románia tájféldrajzi beosztása. – Balaton Akadémia, Vörösbény
- HUSZÁR S.–HORVÁTH A. (szerk.) 1978. Haza, szülőföld, nemzetiség. – A Hét évkönyve, Bukarest
- KALLÓS Z. 1973. Balladák könyve. – Magyar Helikon, Budapest
- KALLÓS Z. 1994. A csángók, a kulturális autonómia és a Vatikán. – Népszabadság, nov. 7-i száma.
- KÓS K.–FARAGÓ J. 1976, 1978, 1980. Népmesereti dolgozatok. – Kriterion, Bukarest
- KÓS K.–SZENTIMREI J.–NAGY J. 1981. Moldvai csángó népművészet. – Kriterion, Bukarest
- Magyar néprajzi lexikon. – Budapest, 1976–1982.
- MIKECS L. 1989. Csángók. – Optimum, Budapest
- A Pallas Nagy Lexikona. Budapest, 1892–1900.
- Moldvai csángómagyar kalendárium 1992. – Mikes Kelemen Egyesület, Sepsiszentgyörgy
- A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- POSEA, G. et al. 1982. Enciclopedia geografica a Romaniei. – Bucuresti
- SZÉKELY A. 1968. Európa természetféldrajza In: Európa I. – Gondolat, Budapest
- TULOGDY J.–BALÁS Á.–MADARÁSZ A. 1976. Földrajzi kislexikon. – Kriterion, Bukarest